

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ

Новий латинський
напис з Болгарії
і деякі питання
історії Таврики

В. М. Зубар

У статті автор дає нову інтерпретацію латинського напису, знайденого при розкопках церкви у м. Преславі, і намагається пов'язати Боспорську війну, згадану у цьому епіграфічному документі, з конкретними подіями у Тавриці наприкінці II ст.

1978—1979 рр. при розкопках Палацової церкви у м. Преславі було знайдено мармурову колону з латинським написом, який нещодавно опублікували Д. і М. Овчарови¹. Як справедливо вважають болгарські дослідники, згадка у написі *bello Bosporano* дозволяє розглядати його як нове важливе джерело, пов'язане з перебуванням римських військ у Північному Причорномор'ї.

Напис відновлений авторами таким чином:

LEG(IONIS) I ITAL(ICA)E...
MILITAVIT B(ENE)F(ICIARIUS) CO(N)S(ULARIS) ET
CORNICVL(ARIUS) PROC(URATORIS)
QVOT(SIC—I) TIRO PROFICISCENS
IN BELLO BOSPORANO
VOVERAT ET ADIVVANTE
NVMENE(SIC—I) JEIIVS MVLTI
PERICVLIS IN BARBARICO
LIBERATVS SIT MERITO
VOTVM POSVIT

Переклад: «У Італійському легіоні ... відбув військову службу як беніфіціарій консула (консуляра — В. З.) і корнікулярій прокуратора. Оскільки, як молодий воїн, що йде на Боспоранську (Боспорську — В. З.) війну, дав оброк (обітницю — В. З.) і з допомогою його божества був врятований від багатьох небезпек у землях варварів, він заслужено виконав свою обітницю».

На думку Д. і М. Овчарових, цей посвятний напис датується кінцем II — першими десятиріччями III ст. Він, очевидно, був вирізьблений за імператора Септимія Севера або одного із його безпосередніх наступників. До того ж ряд загальноісторичних міркувань дозволив авторам пов'язати згадану у написі Боспорську війну з бурхливими подіями другої чверті III ст. Тоді територія Боспорської держави як відзначили Д. і М. Овчарови, зазнала навали готів і римською адміністрацією було надано воєнну допомогу його правителям. У цих подіях буцім і брав участь дедикант².

¹ Овчаров Д., Овчаров Н. Мраморная колонна III в. с надписью на латинском языке из Преслава // TRACIA.— 1988.— № 8.— С. 122—129.

² Там же.— С. 127, 129.

Така інтерпретація напису, однак, дуже дискусійна, що і змусило нас звернутися до неї і спробувати пов'язати Боспорську війну, про яку йдеться у тексті, з конкретними історичними подіями у Північному Причорномор'ї. При цьому є ряд даних які дають можливість уточнити час Боспорської війни, а слідом за цим і датування пам'ятки.

Напис свідчить, що дедікант, відбувши службу у I Італійському легіоні, згідно з обітницею, даною тоді, коли він був ще молодим воїном і брав участь у Боспорській війні, побудував якусь споруду або ж присвятив культовий предмет місцевому боже-ству³. Отже події, пов'язані з Боспорською війною і служба дедіканта як принципала не були одночасними, бо малоімовірно, що молодий легіонер відразу ж став беніфіціарієм консуляра і корнікулярієм прокуратора⁴.

Виходячи з цих міркувань, Боспорська війна і напис мають бути розділені певним часом. Цей період, певно, сягав 15—25 років, протягом яких дедікант послідовно посідав зазначені посади. Можна цілком погодитися з Д. і М. Овчаровими у тому, що в першому рядку напису після назви легіону могла стояти його почесна назва (*Antoniniana*), яку підрозділ одержав між 212—214 рр.⁵ Коли це припущення правильне, напис слід відносити до першої чверті III ст., отже, він не може розглядатися як джерело з боспорської історії другої чверті століття. Цьому не суперечить і шрифт напису, який відноситься до самого кінця II—III ст.⁶ До цього слід додати, що зараз немає будь-яких підстав пов'язувати події 30—40-х рр. III ст. з готами. Радянські дослідники дійшли висновку, що розгром міст і сільських осередків Боспору у цей час слід розглядати як наслідок дій варварів, котрі прийшли сюди не із заходу, а зі сходу і південного сходу⁷. З готами пов'язані бурхливі події більш пізнього часу — кінця 60-х — початку 70-х років III ст.⁸

Сказане добре узгоджується з тим, що тепер відомо про перебування солдатів I Італійського легіону у Північному Причорномор'ї, основними місцями дислокації яких були Херсонес і Харакс. Тому для уточнення часу Боспорської війни необхідно розглянути все, що стосується складу римських вексіляцій у зазначених пунктах. За Антоніна Пія (138—161 рр.) Херсонесові римською адміністрацією було надано право елевтерії⁹, що спричинилося до зміцнення зв'язків з імперією і введення до міста римських військ, які мали допомогти громаді у боротьбі з варварами. Щоправда, виходячи з римської правової практики, дарування елевтерії не завжди супроводжувалося наданням прямої військової допомоги. Але військово-політична обстановка, що склалася

LECIITAL
MIIITAVITRECOSE
CORNICVLPROC
QVOTTIROPROFICISCENS
INBELLOBOSPORANO
VOVERATETADIVVANTE
NVMENEIVSMVLTIS
PERICVLISINBARBARIC
LIBERATVSSITMERITO
VOTVMPOSVIT

Прорисовка латинського напису на мармуровій колоні з Палацової церкви у м. Преславі.

³ Там же.— С. 126.

⁴ Domaszewski A. Die Rangordnung des Römischen Heers.— Köln, Graz, 1981.— S. 32—35; Breeze D. The Organisation of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army // Bonner Jahrbücher.— Bd.— 174.— P. 274, 251.

⁵ Fitz J. Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century.— Budapest, 1983.— P. 99—106.

⁶ Овчаров Д., Овчаров М. Указ. соч.— С. 124. Пор.: Cagnat R. Cours d'Épigraphie latine.— Paris. 1898.— Pl. 1; Huguét P. Epigraphia latina.— Barcelona, 1946.— P. 11.— Fig. 3.

⁷ Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 12; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первых веках нашей эры.— М., 1972.— С. 302, 303.

⁸ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 40, 188, 220.

⁹ IOSPE, I², № 362, 363.

навколо Херсонеса наприкінці 30-х — у 40-і роки II ст., а також відсутність реальної військової допомоги з боку Боспору дозволяє пов'язувати ці події¹⁰. Початок так званої другої елевтерії, судячи з випуску спеціальних серій монет, імовірно, слід відносити до часу не раніше 145 р.¹¹ Тому до одержання нових матеріалів з цього питання середину II ст. і слід вважати початком безпосередньої військової присутності римлян у Херсонесі.

Очевидно, найбільш ранніми пам'ятками, які свідчать про перебування римської залози у місті, слід вважати надгробок, поставлений братові солдатом V Македонського легіону¹², а також черепицю з клеймами цього підрозділу, знайдену І. А. Антоновою у приміщенні терма на південній садибі наділу № 150 на Гераклеївському півострові¹³.

V Македонський легіон у зв'язку із загостренням становища на Дунаї восени 71 р. було переведено з Іудеї до Мезії, де його основним табором став Еск¹⁴. Після другої Дакійської війни (101—106 рр.) і утворення провінції Дакія він був передислокований у Троезм. При цьому на його підрозділи покладалося завдання охорони кордону імперії уздовж Дунаю від Капідави до Новіодунума, включаючи укріплення Барбоші та Орловку¹⁵. Крім цього солдати V Македонського легіону були розміщені у Калатісі та Істрії. У період правління Траяна (98—117 рр.), імовірно, після закінчення війн з даками, із солдатів цього підрозділу було сформовано вексілярцію, розміщену у Тірі¹⁶. При цьому, слід підкреслити, що саме після Дакійських війн Траяна в основному склалася система охорони кордону Нижньої Мезії, в якій помітну роль відігравали підрозділи V Македонського легіону¹⁷.

У Троезмі V Македонський легіон залишався до кінця 60-х років. В період правління Марка Аврелія і Люція Вера (161—166 рр.) його підрозділи брали участь у війні проти парфян. Після цього, у зв'язку із загостренням обстановки у період Маркоманських війн близько 166/167 рр. його було виведено до Дакії, де він і залишався аж до евакуації цієї провінції при Авреліані¹⁸.

У другій половині 60-х років II ст. V Македонський легіон поступово згорнув свої вексілярції, які містилися у різних пунктах Нижньої Мезії і, зокрема, у античних містах Північно-Західного та Північного Причорномор'я. Саме з цього часу, незважаючи на згадку цього легіону у керамічних клеймах і написах, римська залоза Тіри очолювалася центуріоном I Італійського, а в Ольвії — центуріоном XI Клавдієвого ле-

¹⁰ *Кадеєв В. И.* Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 26, 27. Пор.: *Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г.* Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1970.— № 3.— С. 128.

¹¹ *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.— XII в. н. э.).— К., 1977.— С. 80—82; *Кадеєв В. И.* Указ. соч.— С. 26.

¹² *IOSPE, I², № 549; Соломонович Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 49, 50.— № 21.

¹³ *Сапрыкин С. Ю.* Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 58—60. Користуючись нагодою, дякуємо І. А. Антонової за повідомлення про знахідку таких клейм при розкопках терма у Херсонесі.

¹⁴ *Weerd D.* Trois legions romaines du Bus—Danube.— Paris, 1907.— P. 35, 36; *Syme R.* Rhine and Danube Legions Under Diokletian // JRS.— 1928.— Vol. 18.— Part 1.— P. 48, 49; *Aricescu A.* In legatura in zonele de actiune ale legiunilor Moesice pe teritoriul Dobrogei // Pontica.— 1977.— T. X.— P. 179.

¹⁵ *Filow B.* Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian // Klio.— 1906.— Beih. 6.— S. 35, 64; *Parker H. M. D.* The Roman Legions.— New-York, 1958; *Alföldy G.* Die Truppenverteilung der Donaulegionen am ende des I Jahrhunderts // ААН.— 1959.— Т. XI.— Fasc. 1—4.— S. 127; *Doruțiu—Boila E.* Teritorial militar al legiunii V Macedonica la Dunarea de Jos // SCIV.— 1972.— Т. 23.— N 1.— P. 50; *Aricescu A.* Armata in Dobrogea Romana.— București, 1977.— P. 24—31.

¹⁶ *Aricescu A.* Armata.— P. 33; *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира.— Киев, 1985.— С. 98; *Сон Н. А.* Новая латинская надпись из Тире // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 67.

¹⁷ *Fitz J. A.* military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Deth of Alexander Severus (180—235) // ААН.— 1962.— Т. XIV.— Fasc. 1—2.— P. 28.

¹⁸ *Filow B.* Op. cit.— S. 74—77; *Ritterling E.* Legio // RE.— 1925.— Bd. 12.— Sp. 1298, 1579—1582.

ліонів¹⁹. У Херсонесі в цей час також відбувається певні зміни у складі римської залоги і у другій половині II ст. його ядро вже складалося із солдатів та офіцерів І Італійського легіону²⁰. Таким чином, в 60-х роках II ст. відбувається виведення підрозділів V Македонського легіону із згаданих пунктів, що, імовірно, слід пов'язувати з реорганізацією Мезійського лімесу у ході Маркоманських війн²¹. Про те, що це був поступовий, а не одночасний процес, свідчать епіграфічні пам'ятки, з яких випливає, що, незважаючи на згадку V Македонського легіону, залоги Тіри і Ольвії очолювались центуріонами І Італійського та XI Клавдієвого легіонів.

Щоправда, О. В. Кудрявцев вважав, що близько 170 р. V Македонський легіон було повернуто до Мезії²². Однак у написі, на підставі якого зроблено цей висновок, прямо вказано, що V Македонський легіон в оперативному відношенні вже було підпорядковано військовому командуванню Дакії²³, а наявність його солдатів у Адамклісі може свідчити лише на користь висновку саме про поступове відведення підрозділів цього легіону на територію Дакії. Частина його підрозділів якийсь час залишалася в ряді пунктів Нижньої Мезії, поки їм на зміну не прийшли солдати інших легіонів.

На підставі короткого огляду пересувань V Македонського легіону з кінця I до 60-х років II ст. можна зробити висновок, що його солдати входили до складу херсонеської вексіляції між 145 р. і кінцем 60-х років II ст. Припущення С. Ю. Саприкіна (нещодавно підтримане іншими дослідниками) про те, що солдати цього легіону могли з'явитись у місті вже в період правління імператора Траяна, не можна прийняти²⁴. В одному херсонеському декреті (цілком слушно датованому В. І. Кадеевим 30-ми роками II ст.) йдеться про найманців і важке становище міста, що несумісне з припущенням про дислокацію в Херсонесі римських військ²⁵.

Судячи з присвят і надгробків, знайдених у Херсонесі у другій половині II ст., до складу херсонеської залоги входили солдати І Італійського легіону. Його було набрано в Італії Нероном у 66 або 67 рр. у ході підготовки до походу проти Албанії²⁶. Після громадянських війн і приходу до влади Веспасіана з 70—71 рр. він постійно дислокувався у Мезії, а після поділу її на дві провінції увійшов до складу армії Нижньої Мезії і його підрозділи стояли у Еску, Троезмі і Нове²⁷. Тепер важко сказати щось певне про точний час появи його солдатів у Херсонесі, але виходячи з того, що в другій половині II ст. військовослужбовці цього легіону вже були розміщені у місті, можна припустити, що вони змінили тут солдатів V Македонського легіону.

Очевидно, після поступового виведення з Нижньої Мезії підрозділів V Македонського легіону у Херсонесі якийсь час залога складалася переважно із солдатів І Італійського легіону і військовослужбовців до-

¹⁹ Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК.— 1915.— Вып. 58.— С. 8; Карышковский П. О. Указ. соч.— С. 98; Сон Н. А. Указ. соч.— С. 65.

²⁰ IOSPE, I², № 417, 547—548, 572.

²¹ Fitz J. A military...— P. 72; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 143.

²² Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории.— М., 1957.— С. 184.

²³ CIL, III, 14433; Sauer R. Untersuchungen zu der vixillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.— 1967.— Bd. I.— S. 41, 42; Aricescu A. Armata...— P. 46, 279.

²⁴ Саприкин С. Ю. Указ. соч.— С. 61; Авдеев А. Г. О времени пребывания V Македонского легіона в Херсонесе // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».— Симферополь, 1988.— Ч. III.— С. 230—231; «Пятое Сергеевские чтения» на кафедре истории древнего мира МГУ им. М. В. Ломоносова // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 227.

²⁵ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 26.— Прим. 14.

²⁶ Suet. Nero, 19, 2; CIL, III, 7591; Watson G. The Roma Soldier.— New-York, 1969.— P. 23; Kolendo J. Le recrutement des legions au temps de Nero et la Création de le legio I Italico // Limes.— Akten des XI Internationalen Limeskongresses.— Budapest, 1977.— P. 400, 407.

²⁷ Weerd D. Op. cit.— P. 245—249; Parker H. Op. cit.— P. 145, 158.

поміжних підрозділів, підпорядкованих в оперативному відношенні командуванню цього з'єднання. У зв'язку з цим важливим є і той факт, що у другій половині II ст. саме солдати цього підрозділу входили до складу залоги Харакса²⁸, а в Херсонесі перебував трибун цього легіону²⁹. До другої половини II ст. відносяться також усі без винятку написи, в яких згадуються солдати цього легіону³⁰.

Правда, Е. І. Соломонік вважає, що надгробок, поставлений Волюзію, солдатів І Італійського легіону спадкоємцем, може датуватися, «вірогідно, ще I ст. н. е.»³¹. Однак, враховуючи вкрай фрагментарний характер цього напису і погану збереженість, а також відсутність будь-яких надійних даних про дислокацію у Херсонесі в зазначений час солдатів цього підрозділу, можна припустити, що вказана пам'ятка відноситься не до 1-ї, а до 2-ї половини II ст. Сама Е. І. Соломонік зазначала, що курсивне *E*, зафіксоване у епітафії, зустрічається переважно у латинських написах II—III ст.³²

Виходячи з латинських епіграфічних пам'яток, можна говорити, що крім солдатів V Македонського та I Італійського, у Херсонесі і Хараксі розміщувались і солдати XI Клавдієвого легіону. Причому всі написи із згадкою про солдатів цього підрозділу датуються не раніше кінця II — початку III ст.³³, на той час, як військовослужбовці I Італійського легіону пов'язані з пам'ятками другої половини II ст. Із цим висновком добре узгоджуються дані керамічної епіграфіки, де зафіксовано клейма з легендою LE XI CL, знайдені при розкопках в Херсонесі, Хараксі і на городищі Алма-Кермен у Південно-Західному Криму³⁴. При цьому слід підкреслити, що коли клейма I Італійського легіону в Херсонесі взагалі невідомі, то в Хараксі вони більш ранні, ніж цегла з абрєвіатурою LE XI CL³⁵.

Разом з цим висновок М. І. Ростовцева, підтриманий Е. І. Соломонік, про те, що наприкінці II ст. I Італійський та XI Клавдіїв легіони були злиті в один, не підтвердився³⁶. На це вказував ще О. В. Кудрявцев, який вважав, що з них лише виділяли солдатів у склад вексіляцій, котрі дислокувалися у Тавриці³⁷. Не узгоджується наведене твердження і з даними про розміщення вказаних підрозділів у Подунав'ї. Основний табір XI Клавдієвого легіону відомий у Дуросторумі з кінця правління Траяна до початку V ст., а I Італійський легіон, як самостійне з'єднання, стояв в Нове аж до VI ст.³⁸

Поява солдатів XI Клавдієвого легіону у Тавриці, найімовірніше, пов'язана з пересуванням військ по території Нижньої Мезії, яке розпочалось незабаром після виведення підрозділів V Македонського легіону до Дакії. Після поступового виведення підрозділів цього легіону його табір у Еску було зайнято військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону, штаб і основний табір якого містилися у Дуросторумі³⁹.

Зменшення кількості римських військ у Нижній Мезії і призвело до

²⁸ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП.— 1900.— Март.— С. 144; Блаватский В. Д. Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 254.

²⁹ Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 37—38.— № 9.

³⁰ IOSPE, I², № 417, 547—548, 572; Соломоник Э. И. Указ. соч.— № 9, 12, 14, 20.

³¹ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 241; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 45.

³² Пор.: Соломоник Э. И. Новые... — С. 241.

³³ IOSPE, I², № 550—552, 748; Соломоник Э. И. Латинские надписи ... — № 8, 10, 29, 31, 32.

³⁴ IIL, III, 14215; Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ.— 1961.— Вып. 2.— С. 41; Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 55.

³⁵ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны...— С. 156; Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 254. Пор.: Sarnowski T. Op. cit.— Tabl. 8.

³⁶ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны ... — С. 144; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 40.

³⁷ Кудрявцев О. В. Указ. соч.— С. 184.— Прим. 36.

³⁸ Not. Dig., Or XL, 29—36; Zahariade M. Moesia Secunda, Scythia și Notatia Dignitatum.— București, 1988.— P. 55—61.

³⁹ Weerd D. Op cit.— P. 188, 189; Aricescu A. Armata...— P. 37—41, 46, 47; Culica V. Cu privire la legarul Legiunii a XI A Claudie la Dunaea de Jos // Pontica.— 1978.— T. XI.— P. 114.

реорганізації системи охорони кордону цієї провінції. Тепер захист кордону від Капідави до Новіодунума і контроль за усією східною частиною Нижньої Мезії було покладено на підрозділи XI Клавдієвого легіону⁴⁰. У зв'язку з цим цікаво, що вже в середині II ст. римською залогою в Ольвії командував центуріон XI Клавдієвого легіону⁴¹.

Зміни у системі охорони кордону Нижньої Мезії і перерозподіл її дільниць між легіонами вресшті-ресшт і призвели до заміни солдатів I Італійського легіону в Херсонесі і Хараксі військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону. Коли врахувати, що основний табір останнього містився у Дуросторумі і на нього було покладено охорону східної частини провінції, то у зміні військових підрозділів у Тавриці нема нічого дивного. Основний табір I Італійського легіону у його командування були розміщені у Нове. Таким чином, воно було значно віддаленим від узбережжя Понту, де базувався Мезійський флот, з допомогою якого здійснювався зв'язок із залагами Північного Причорномор'я⁴². В таких умовах передача оборони Таврики XI Клавдієвому легіону була цілком доцільною, вона поліпшувала оперативне керівництво вексіляціями в зазначеному районі.

Очевидно, зміна солдатів I Італійського легіону військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону відбулася десь наприкінці II ст. *Terminus post quiet* для цієї події дає посвята Коммодові і Флавієві Сергіанові Сосібію, яка датується за консулами 185 р.⁴³ Добре відомо, що після закінчення Маркоманських війн римська адміністрація приділяла особливу увагу Дунайському кордону імперії⁴⁴. Септімій Север, що змінив на престолі Коммода, у цьому питанні продовжував політику свого попередника. Він кількісно збільшив Дунайську армію і всіляко сприяв зміцненню тут кордону⁴⁵.

Наприкінці II ст. на Дунайському кордоні починається нова міграція варварських племен, що, імовірно, і призвело до нової реорганізації у системі охорони лімеса. У зв'язку з цим відбувається переміщення цілого ряду військових підрозділів. Є підстави відносити його до періоду між 197 і 202 рр., після чого, найпевніше, і було здійснено інспекторську поїздку Септімія Севера на Дунай⁴⁶. На користь висновку про те, що солдати I Італійського легіону були виведені з Херсонеса десь наприкінці II або на самому початку III ст., свідчить відсутність в епіграфічних пам'ятках, залишених військовослужбовцями цього підрозділу, почесного титулу Антонініана, який легіон отримав на початку III ст.⁴⁷

Таким чином, огляд змін у складі римських залог Херсонеса і Харакса свідчить, що є всі підстави відносити перебування солдатів I Італійського легіону у Північному Причорномор'ї в період між кінцем 60-х років II і рубежем II—III ст. Отже, боспорська війна, згадана у написі з Преслава, в якій брав участь дедікант, що служив у цьому легіоні, може бути віднесена до цього ж часу. Тепер твердо встановлено, що у I—III ст. на Боспорі не розміщували солдатів будь-яких легіонів. З Пантікапея походять лише три надгробки солдатів допоміжних військ. Це надгробки солдатів IV Кіпрської когорти та центуріона якоїсь фра-

⁴⁰ *Aricescu A. Armata...*— P. 37, 38.

⁴¹ *IOSPE, I², № 322; Ростовцев М. И. Военная оккупация...*— С. 8.

⁴² *Основною стоянкою Мезійської ескадри у цей час у Західному Причорномор'ї були Томи. Див.: Kienast D. Untersuchungen zu den Kriegisflotten der Römischen Kaiserzeit.*— Bonn, 1966.— S. 111.

⁴³ *IOSPE, I², № 417; Соломоник Э. И. Указ. соч.*— С. 37, 38.— № 9.

⁴⁴ *Oliva P. Pannonia and the Onset Crisis in the Roman Empire.*— Praha, 1962.— P. 299—306; *Fitz J. The Policy of Septimius Severus in the Military Derection of the Civil War between 193 and 197// Acta of the Fifth Epigraphic Congress.*— 1967.— P. 429; *Колосовская Ю. К. Паннония в I—III вв. н. э.*— М., 1973.— С. 225—229.

⁴⁵ *Колосовская Ю. К. Указ. соч.*— С. 232—237.

⁴⁶ *Fitz J. A Military...*— P. 73,77; *Sarnowski T. Op. cit.*— S. 144.

⁴⁷ *Fitz J. Honorific...*— P. 99—106. *Пор.: Maxfield V. The Military Decorations of the Roman Army*— Berkeley, Los Angeles, 1981.— P. 234.

кійської когорти⁴⁸, які цілком слушно датуються II—III ст.⁴⁹ У зв'язку з цим викликає інтерес знахідка у Сінопі надгробка солдата IV Кіпрської когорти, який датується I ст.⁵⁰ Видавці надгробка, порівнявши його з аналогічними пам'ятками з Пантікапея, дійшли висновку, що на Боспорі стояли солдати, відкомандировані з підрозділів, котрі дислокувалися на території провінції Віфінія-Понт⁵¹. При цьому М. Спейдел і Д. Френч вказали, що надгробок центуріона фракійської когорти з Пантікапея, можливо, належав військовослужбовцеві I Фракійської когорти, відомої з написів Галатії⁵². Отже, можна погодитись із Д. Б. Шеловим, який сумнівався у належності боспорських надгробків солдатам Мезійської армії і вказував на тісний зв'язок Боспорського царства з провінцією Віфінія-Понт не тільки за часів римсько-боспорської війни, але і значно пізніше⁵³. На користь того, що надгробки, знайдені у Пантікапеї, належали солдатам, котрі дислокувалися у Малій Азії, свідчить і те, що два з них написані грецькою, а третій являє собою білінгву. Тепер добре відомо, що для пам'яток, залишених солдатами Мезійської армії, в основному характерна латинська мова, тоді як написи римських військовослужбовців у Малій Азії здебільшого писались грецькою⁵⁴.

Сказане добре узгоджується з тим, що всі зв'язки боспорських правителів з римською адміністрацією здійснювалися через провінцію Віфінія-Понт, де містився спеціальний урядовець, який видав боспорськими справами і до якого царем Евпатором у II ст. було відправлено посольство по римські субсидії⁵⁵. Виходячи з цього, слід зазначити, що участь у Боспорській війні солдата I Італійського легіону, який, вірогідно, увіходив до складу вексіляцій, котрі стояли у Херсонесі чи Хараксі, було викликано надзвичайними обставинами. При цьому не буде великим перебільшенням припустити, що переміщення на Боспор солдатів Мезійської армії якимсь чином було пов'язане з політикою, яку римська військова адміністрація провадила у Тавриці, оскільки про будь-яке римсько-боспорське протистояння наприкінці II — на початку III ст. не може бути і мови. Навпаки, всі матеріали свідчать про повну лояльність боспорських правителів до імперії.

Коли звернутись до воєнно-політичної обстановки у Тавриці, то характерною рисою II ст. був цілий ряд збройних сутичок між боспорськими військами і скіфами, причому, як правило, в епіграфічних пам'ятках цього часу йдеться про перемоги над варварами. Ймовірно, певну роль в ослабленні пізніх скіфів відігравали не тільки успішні дії боспорських військ, але й розгром аланами у II ст. городищ Нижнього Дніпра⁵⁶ та активне проникнення нових сарматських племен на Таврійський півострів, про що свідчать поховання, відкриті на території Неаполя Скіфського, і особливо так зване поховання аланського воєначальника⁵⁷. Це у свою чергу дозволяє припустити, що в II ст. Неаполь був здобутий аланами, з якими і слід пов'язувати принаймні ча-

⁴⁸ КБН, № 691, 726, 666.

⁴⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.—Л., 1949.— С. 334; Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 38, 39; Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. э.— 41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 58.

⁵⁰ Speidel M., French D. Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosphorus // Epigraphica Anatolica.— 1985.— Heft 6.— P. 99, 100.

⁵¹ Ibid.— P. 100.

⁵² Speidel M., French D. Op. cit.— P. 100.— Note 15. Пор.: Jarrett M. Thracian Units in the Roman Army // Israel Exploration Journal.— 1969.— Vol. 19.— P. 221.— N 22.

⁵³ Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ.— 1981.— № 4.— С. 62; Speidel M., French D. Op. cit.— P. 100, 101.

⁵⁴ Ramsay W., Ramsay A. Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor // JRS.— 1928.— Vol. 28.— P. 181—190; Ramsay W. Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor // JRS.— 1929.— Vol.— 29.— P. 155—160.

⁵⁵ Пор.: Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 62; Speidel M., French D. Op. cit.— P. 100, 101.

⁵⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА.— 1958.— № 64.— С. 236, 237; Абрамова М. П. Взаимоотношения сарматов с населением позднескифских степных городищ Нижнего Днепра // МИА.— 1962.— № 115.— С. 227; Вязьмитина М. I. Золота Балка.— К., 1962.— С. 221.

⁵⁷ Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского // КСИИМК.— 1951.— Вып. 37.— С. 170; Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Кры-

стину поховань, виявлених при розкопках жилих кварталів⁵⁸. Для нас не так важливо, чи діяли алани в союзі з боспорськими царями, чи самотійно⁵⁹. Важливий сам факт воєнного тиску, якого зазнали пізні скіфи не тільки з боку боспорських правителів, але й із степової зони Північного Причорномор'я. Крім цього, слід враховувати і наявність у Тавриці римських залог, які також відігравали значну роль у розвитку воєнно-політичної обстановки у регіоні. У зв'язку зі сказаним вище особливого значення набуває напис часу правління боспорського царя Савромата II (174/175 — 210/211 рр.), датований 193 р., в якому йдеться про те, що він «завоював сатархів і скіфів», а Таврику «приєднав за угодою»⁶⁰. В напису часу Тіберія Юлія Рескупоріда, сина Савромата II, уже сказано, що він є не тільки царем Боспору, але й тавро-скіфів⁶¹. Як впливає з цих написів, скіфи наприкінці II ст. були не просто переможені, як це траплялося й раніше, наприклад, за Савромата I та Котіса II⁶², а саме завойовані і підкорені боспорськими правителями.

Особливу увагу слід звернути на слова напису часу Савромата II про те, що Таврику він приєднав саме «за угодою»⁶³. Згадка про завоювання скіфів робить маловірогідним складання будь-якої угоди з їх правителями про перехід Таврики під владу Боспора. Більш вірогідним уявляється, що завоювання скіфів і поява римського військового посту на городищі Алма-Кермен⁶⁴, далеко за межами власне херсонеської території, слід розглядати як наслідок погоджених дій боспорського царя і римського військового командування проти пізніх скіфів. Для посилення боспорського війська у Східний Крим, вірогідно, й були направлені солдати I Італійського легіону, котрі взяли участь у кампанії проти скіфів. Ці події, імовірно, й слід розглядати як Боспорську війну, згадану у написі з Преслава.

Очевидно, у ході спільних бойових дій у 193 р. пізні скіфи були розбиті і контроль за частиною їх території «за угодою» між римською військовою адміністрацією і Савроматом II було покладено на боспорських правителів, до яких відійшли землі у Східній Тавриці, а, можливо, і у Центральному Криму⁶⁵. Це підтверджується написом Рескупоріда III, датованим 223 р., який було знайдено у Старому Криму⁶⁶. На підставі цієї пам'ятки (з використанням ряду інших джерел) І. Т. Круглікова стверджувала, що західний кордон Боспорської держави після війни Савромата II проходив десь на захід від Феодосії і Старого Криму⁶⁷. На користь зробленого висновку свідчать також проримська політика Савромата II і боротьба з піратами на морських комунікаціях, які з'єднували Боспор з провінцією Віфінія-Понт⁶⁸.

Південна частина Таврики і значний район у її Південно-Західній частині, північним рубежем якого була р. Альма, опинився під контролем римської адміністрації, чим і було обумовлено появу римського військового посту на городищі Алма-Кермен⁶⁹. Сказане добре узгод-

му // МИА.— 1971.— № 177.— С. 142.— Прим. 137; *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 202.— Рис. 94.

⁵⁸ *Пуздровский О. Е.* Сарматы в Неаполи Скифскому // *Археология*.— 1989.— № 3.— С. 38, 39.

⁵⁹ *Высотская Т. Н.* Неаполь ... — С. 203, 204.

⁶⁰ *КБН*.— № 1237.

⁶¹ *Там же*.— № 1008.

⁶² *Там же*.— № 32, 33.

⁶³ *Там же*.— № 1237.

⁶⁴ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы ... — С. 32—64.

⁶⁵ *Пор.: Дьяков В. Н.* Таврика до римской оккупации // *ВДИ*.— 1939.— № 3.— С. 86; *Высотская Т. Н.* Неаполь ... — С. 204.

⁶⁶ *КБН*.— № 953.

⁶⁷ *Кругликова Т. Н.* Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 10, 11.

⁶⁸ *КБН*.— № 52, 53, 74, 77, 955, 1134, 1136, 1237, 1277. Можливо, на користь такого висновку свідчить напис, виявлений у 1907 р. в с. Партенід біля підніжжя Аю-Дага, який В. Ф. Гайдукевич відносить до часу правління Савромата II. Він також вважав, що напис був присвячений римській імператриці, котра зіграла певну роль у приєднанні Таврики до Боспору (*КБН*, № 955, с. 537, 538).

⁶⁹ В дуже обережній формі аналогічне припущення вже висловлювалося у літературі, однак, воно ніяк не аргументовалося. Див.: *Белов Г. Д.* Херсонес Таврический.— Л.,

жується з поширенням саме у другій половині II — першій половині III ст. економічних зв'язків населення Південно-Західного Криму з Херсонесом. Античний імпорт у цей час буквально затопив не тільки найближчу округу міста, але і межиріччя Альми, Качі та Бодрака, а також Бельбека і р. Чорної⁷⁰. Причому вельми показово, що межа масового поширення античних речей проходила саме по р. Альмі, у середній течії якої на городищі Алма-Кермен на рубежі II—III ст. фіксується римський військовий пост⁷¹.

Таким чином, Боспорська війна, в якій брав участь солдат I Італійського легіону, з певною долею вірогідності може бути пов'язана з узгодженими діями римських військ у Південно-Західній Тавриці і боспорським царем Савроматом II у Східній її частині. Основним наслідком цієї кампанії було повне підкорення пізніх скифів. Незважаючи на те, що життя на пізньоскифських городищах не припинилося і в першій половині III ст., після 193 р. вже не можна говорити про існування у Криму незалежного пізньоскифського державного утворення⁷². Мабуть, можна погодитись із Б. М. Граковим у тому, що «політично і етнічно Скифія змерла близько кінця II або на початку III ст.»⁷³. Коли запропонована інтерпретація нового латинського напису з Преслава правильна, його слід відносити до часу не пізніше першої чверті III ст. і розглядати як важливе свідчення про один із аспектів римської політики у Північному Причорномор'ї, політики, скерованої на воєнно-політичне підкорення пізніх скифів, а також поширення зони свого контролю за межі античних міст, на місцеве населення Таврики.

В. М. Зубарь

НОВАЯ ЛАТИНСКАЯ НАДПИСЬ ИЗ БОЛГАРИИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ТАВРИКИ

В статье дается новая интерпретация латинского посвящения, обнаруженного при раскопках Дворцовой церкви в г. Преславе на территории Болгарии. В надписи, поставленной от лица, служившего в I Итальяском легионе, упоминается Боспорская война, в которой участвовал дедикант, что позволяет считать этот памятник новым важным источником по древней истории Северного Причерноморья.

На основании анализа передвижений римских воинских подразделений на территории Нижней Мезии во второй половине II — начале III вв., автор приходит к заключению, что военнослужащие I Итальянского легиона находились в Таврике с конца 60-х годов II в. до рубежа II—III вв. Следовательно, Боспорская война, о которой говорится в посвящении, может быть также отнесена к этому периоду. Ряд сравнительных материалов, а также эпиграфические памятники с территории Боспора, в которых упоминается не только о победах над скифами, но и об их подчинении около 193 г. боспорским царям, позволили автору связать Боспорскую войну, упомянутую в надписи из Преслава, с совместными действиями Савромата II и римских войск в Юго-Западном Крыму против поздних скифов. Именно для усиления римских войск на Боспор и были переброшены солдаты I Итальянского легиона, среди которых был и дедикант. Если предложенная интерпретация надписи из Преслава верна, то ее можно рассматривать в качестве важного свидетельства об одном из аспектов римской политики в Северном Причерноморье, направленной на воєнно-политическое подчинение поздних скифов.

1948.—С. 114; *Стржелецкий С. Ф.* Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // ПИСПАЭ.— М., 1959.—С. 81; *Сорокина Н. П., Гущина И. И.* Стекланные изделия из могильников первых вв. н. э. Юго-Западного Крыма // Труды ГИМ.— 1980.— Вып. 51.— С. 98.

⁷⁰ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы ...— С. 38, 39, 131; *Сорокина Н. П., Гущина И. И.* Указ. соч.— С. 98; *Сорочан С. Б.* Экономические связи Херсонеса со скифо-сарматским населением Крыма в I в. до н. э.— V в. н. э. // Античные государства и варварский мир.— Орджоникидзе, 1981.— С. 28; *Кадеев В. И., Сорочан С. Б.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья (на материалах Херсонеса).— Харьков, 1989.— С. 80—89.

⁷¹ *Сорочан С. Б.* Указ. соч.— С. 28, 29; *Кадеев В. И., Сорочан С. Б.* Указ. соч.— С. 83.

⁷² *Шульц П. Н.* Позднескифская культура ...— С. 143

⁷³ *Граков Б. Н.* Скифы.— М., 1971.— С. 32.

A NEW LATIN INSCRIPTION FROM BULGARIA AND SOME PROBLEMS OF TAVRIKA HISTORY

A new interpretation of a Latin dedication found under excavations of the Palace church in the town of Preslav in the territory of Bulgaria is given in the paper. The inscription made on behalf of a person who served in the 1st Italian legion mentions the Bosporic war in which the dedicant took part. This fact permits considering this relic a new important source on ancient history of the Black Sea area.

Basing on the analysis of dislocations of Roman military units in the territory of the Lower Mesia in the late 2nd-early 3rd cent., the author comes to a conclusion that military men of the 1st Italian legion were in Tavrika from late 60ies of the 2nd cent. till the boundary of the 2-3 cent. Thus, the Bosporic War which is mentioned in the dedication may be also attributed to that period. A series of comparative materials as well as epigraphical relics from the Bosporic territory which mention not only the victories over Scythians but also about their subordination to Bosporic tzars in approximately 193 have permitted the author to connect the Bosporic war, mentioned in the inscription from Preslav, with mutual actions of Savromat II and the Roman forces in the South-West Crimea against Late Scythians. It is for reinforcing of the Roman forces the soldiers of the 1st Italian legion, the dedicant among them, were dislocated to Bospor. If the suggested interpretation of the Preslav inscription is correct, it may be considered an important evidence for one of aspects of the Roman policy in the North Black Sea area directed to military and political subordination of Late Scythians.

Одержано 02.10.89

Теракотова гвардія імператора

О. М. Мальований

Як відомо, «культурна революція» завдала науці в Китаї значної шкоди. Що стосується археологічних досліджень, то вони майже повністю припинилися. Лише на початку 70-х років спостерігається деяке пожвавлення у цій галузі. Проте вчені інших країн аж до недавня не мали можливості здобувати наукову інформацію про дослідження китайських археологів, бо публікації з'являлися зрідка і з великим запізненням, а крім того вони майже не надходили із КНР до СРСР і країн Східної Європи. У кращому разі китайські посольства публікували у столицях цих країн коротку інформацію та фотозображення. А тим часом деякі відкриття 70—80-х років (зроблені іноді випадково) є надто важливі, а знахідку, про яку йдеться у цьому нарисі, можна без перебільшень вважати одним з найбільш незвичайних відкриттів століття. Першими доступними повідомленнями про неї для нашого читача були статті Гу Венджи і Бурхарда Brentjesa¹.

В них повідомлялось, що у березні року 1974 у провінції Шенсі, за 30 км від міста Сіань (повіт Ліньтун), одної із столиць Піднебесної в давнину, селяни копали колодязь на відстані кілометра на схід від кургану, насипаного 210 р. до н. е. у районі гірського хребта Лішань над похованням знаменитого імператора Ши-хуана (246—210 рр. до н. е.), засновника династії Цинь. Копачі раптово провалилися і опинилися у величезному підземеллі, в якому знаходилися, як виявилось

¹ Гу Венджи. Глиняные солдаты императора // Курьер ЮНЕСКО.— 1980.— Январь.— С. 5—8.— Фото; Brentjes B. Archäologische Neufunde aus der VR China // Das Altertum.— 1982.— В. 28.— Н. 2.— S. 99—105.— Abb. 5, 6. Перше коротке повідомлення у нашій літературі: Мальований А. М. Глиняная гвардия китайского императора // ВИ.— 1983.— № 11.— С. 162.